

महानुभावचे तत्त्वज्ञान ग्रंथ व मराठी भाषा**प्रा. डॉ. व्यंकटेश पोटफोडे****मराठी विभागप्रमुख , श्रीमती राजकमल बा. तिडके महाविद्यालय,
मौदा, जि. नागपूर.**

महानुभावचे तत्त्वज्ञान ग्रंथ सूत्रपाठ व दृष्टांतपाठ ग्रंथ आहेत .

सूत्रपाठ :-

महानुभाव पंथीयांना 'सूत्रपाठ' हा ग्रंथ 'शास्त्रवचनरूप परमेश्वर असल्याप्रमाणे आहे, कारण 'सूत्रपाठ' म्हणजे श्री चक्रधरस्वामीची वाड,मयमूर्तीच होय. म्हाझंभटांनी संकलित केलेल्या व लिहिलेल्या स्वामींच्या लीळाचरित्रातील त्यांच्या तोंडची तत्त्वज्ञानपर व आचारधर्मपर वचने एकत्र करून नागदेवाचार्यचि शिष्य केशिराजबास यांनी सूत्रपाठ सिद्ध केला. स्मृतिस्थळातील 'तया शास्त्रप्रकरणान्त्या अनुज्ञाः' या लीळेत म्हटले आहे, "मग मागौंते केसोबासि पुसिले: भटो तरि शास्त्र प्रकरणान्त्यो लावू: ते भटोबासी मानिले: मग म्हणितले: तरि जे जेशवे ते तेथीचे माझेनि विचारे लावावे गा: मग केसोबासि भटोबासाचे पुसपुसो अनुक्रमे प्रकरणान्त्यो लाविला: जे जयाचे नाम ते तया ठेविले:"१ म्हणजेच नागदेवाचार्यांच्या संमतीने आणि त्यांच्या मार्गदर्शनाखाली केशिराजबासांनी 'लीळाचरित्र'मधील श्री चक्रधरमुखाची वचने निवडून, त्यांचे वर्गीकरण करून आणि त्यांचा परस्परांशी अन्वय लावून म्हणजे संबंध जोडून हा चक्रधरोवत सूत्रपाठ तयार केला. चक्रधरस्वामींचे शास्त्र म्हणजे तत्त्वज्ञान ग्रंथनिविष्ट करून त्याला सुसंबद्ध आकार देण्याचे केसोबासांनी महत्कार्य केले. त्याबद्दल भटोबासांनी 'मज माने शास्त्र जावा ना ऐसे तुवा केले:' असे प्रशंसोद्गार काढले. (स्मृ. २२५)

सूत्रपाठातील सूत्रांची एकूण संख्या सुमारे १२५० आहे. ती सोळा प्रकरणात विभागली आहे. १) पूर्वी, २) पंचकृष्ण, ३) पंचनाम, ४) अन्वयावृत्ती, ५) युगधर्म, ६) विद्यामार्ग, ७) संहार, ८) संसरण, ९) उद्धारण, १०) असती परी, ११) महाकाव्य, १२) निर्वचन, १३) आचार, १४) आचारमालिका, १५) विचार, १६) विचारमालिका. यापैकी आचारमालिका व विचारमालिका या दोन प्रकरणांचे संकलन परशुमबास व रामेश्वरबास यांनी केलेले आहे. इतर सर्व प्रकरणे केसोबासांच्या हातची आहेत. म्हणूनच सूत्रपाठ केसोबासांच्या नावाने ओळखला जातो. २

सूत्रपाठ तात्त्विक स्वरूपाचा असून महानुभाव पंथाच्या तत्त्वज्ञानाचा तो कणा आहे. यामुळे महानुभाव पंथीयांना सूत्रपाठ 'श्रुतिकल्प' वाटतो आणि त्याची जपणुक फार कसोशीने व श्रद्धापूर्वक केली जाते. त्यामुळे या ग्रंथाची रचना होऊन आता सातशे वर्ष होऊनही त्याचे मूळ स्वरूप अजून कायम आहे. शके १५५३ मध्ये चाल्हणपंडित याने सूत्रांची संस्कृत छाया करून मराठी सूत्रपाठाला संस्कृत वेश दिला. पण प्रत्येक महानुभाव अजूनही संध्या देतो किंवा घेतो ती या संस्कृत नव्हे तर मराठी सूत्रपाठाचीच म्हणूनच अफगाणिस्तानमधील काबूलच्या जयकृष्णी मठात मराठी सूत्रपाठ ऐकू आला आणि कदाचित अजूनही येत असेल. आजच्या मराठी वाचकांच्या सोयीसाठी सूत्रांचे आजच्या मराठीत सविस्तर स्पष्टीकरण देणारा ग्रंथही नाशिकच्या श्री. वा.व. गायकवाड यांनी प्रसिद्ध केला आहे आणि पंडितबाबा बिडकर यांनी तो प्रकाशित केला आहे.

लीळाचरित्रातील तत्त्वचिंतन तेव सूत्रपाठातीलही तत्त्वचिंतन होय. पण साहित्य तत्त्वज्ञानाचे या दृष्टीने विचार करता सूत्रपाठाचे मराठीतील स्थान अनन्यसाधारण किंबहुना अद्वितीय आहे. एकतर अथपासून इतिपर्यंत सूत्रबद्ध असा हा एकमेव ग्रंथ आहे. त्यातील सूत्रे वाड,मयदृष्ट्याही सुंदर आहेत. सूत्रात मितव्यय शब्दयोजना पण अर्थघनता असल्यामुळे एक आगळेव तेज प्राप्त झाले आहे. उदा. "जवं जवं जाणता : तवं तवं नेणता" किंवा "वेधोनि बोधिली : का बोधौनि वेधिली:" अथवा "जीतेनि मृतांच्या धर्मी वतवि" इ. डॉ. तुळपुळे म्हणतात, "तात्पर्य, श्रीचक्रधरोवत सूत्रपाठ हा महानुभाव पंथाच्या तत्त्वज्ञानाचाच केवळ नव्हे, तर त्यांच्या सर्व भावी साहित्याचा पाया ठरला. सूत्रपाठ ही महानुभावांची गीता झाली व तो संकलित करणाऱ्या केसोबासांनी इतिहासकारांच्या शब्दात सांगायचे म्हणजे 'व्यासायोग्य' केले.

दृष्टांतपाठ :

'दृष्टांतपाठ' हा मराठी भाषेतील एक अपूर्व ग्रंथ आहे. अशा प्रकारचा ग्रंथ मराठीत तरी दुसरा नाही आणि अन्य भाषेत असेल असे वाटत नाही. मराठी चौथ्या वर्गापासून तो महाविद्यालयीन वर्गापर्यंत दृष्टांतपाठावरील दृष्टांत

पाठ्यपुस्तकात समाविष्ट झालेले आढळून येतात. दृष्टान्त म्हणजे काय? दृष्टान्त म्हणजे दाखला आणि पाठ म्हणजे ग्रंथ किंवा text विश्वनाथ बासांनी दृष्टान्ताची व्याख्या 'दृष्टांच्या अंती अदृ बुझविले म्हणौनि दृष्टांत बोलीजे' अशी केली आहे. आनेराजबासांनी लिहिलेल्या 'लक्ष्मण रत्नाकर' या अर्थनिर्णय शास्त्रावरील संस्कृत ग्रंथातही दृष्टान्ताचे लक्षण दिलेले असून 'येन इष्ट प्रमेयान्तरं दृष्टान्त प्रवक्षते' अशी दृष्टान्ताची व्याख्या केलेली आहे. थोडक्यात, अज्ञात तत्व कळावे म्हणून ज्ञात व लौकिक गोष्टीचा जो दाखला देण्यात येतो त्याला दृष्टान्त म्हणावे अशी महानुभाव ग्रंथकारांची कल्पना दिसते. उदा. परमेश्वर परदर्शी असतो, अवरदर्शी असतो आणि परावदर्शीही असतो हे अज्ञात तत्व विशद करण्यासाठी घरातील, घराबाहेरील व उंबरठ्यावरील माणसाचा, याप्रमाणे ज्ञात गोष्टीचे तीन दृष्टांत पहिल्याच 'आंतुलाचा दृष्टांत' मधून दिले आहेत.

'लक्षणरत्नाकरा'च्या आधारे लेखकाने दृंताचे सहा प्रकार सांगितले आहेत ते खालीलप्रमाणे-

१) अंशग्राह्य दृष्टांत - यात अंशमात्रे करून साम्यग्रहण होते. दृक्, स्पर्श, आलाप, अंतःकरण इत्यादिकांनी जो वेधसंक्रम होतो तो दर्शविणारे दृष्टांत 'अंशग्राह्य दृष्टांत' होत. उदा. कुकडी (दृ. ४) मासळी (दृ. ५), कासवी (दृ. ६) इत्यादी वस्तूंचे अंशमात्रेकरून परमेश्वराशी साम्य कल्पिले आहे.

२) समग्रांशग्राह्य- यात साधनवरित समग्र अंशाने कळावे हा हेतू असतो. उदा. सुरीयेचा दृष्टांत (दृ. ४०) यात सुरीचे परमेश्वराशी प्रत्येक बाबतीत साम्य स्पष्ट केले आहे.

३) अन्तग्रह्य दृष्टांत - हा दृष्टांत 'देवताफळानंदव्यावृत्ती' म्हणजे देवतानंद व फलोपभोग हे मोक्षतुल्य असले तरी तेशे 'च्युती' हा दोष स्पष्ट करतो. उदा. खाजेयाचा दृष्टांत (दृ. २१) यात खाद्य खाल्ल्याने क्षुधानिवृत्ती होते पण भूक जात नाही व तृप्ती होत नाही हे सांगितले आहे. म्हणजे जेवढी क्रिया तेवढेच फळ.

४) अप्रत्यन्तव्य दृष्टांत - यात दृष्टांत व दृष्टांतिक यांचे समान स्थान असत नाही. उदा. 'दुबकिए मातेचा दृष्टांत' (दृ. ६८) यात निर्धन मातेने लेकराच्या दुधासाठी गहाण ठेवलेल्या सूप व लाकडी फळी यासारख्या वस्तू व जिवाची कणव येऊन परमेश्वराने दुर्लक्षिलेली त्याची अयोभ्यता यात तसे पाहता काही साम्य नाही.

५) योगज दृष्टांत - योग म्हणजे सन्निधान. हा दृष्टांत असन्निधान धर्म कळावा म्हणून येत असतो. उदा. 'समुद्राचा दृष्टांत' (दृ. ६८) या दृष्टांतातून सन्निधानी असन्निधान व असन्निधानी सन्निधान कळते.

६) वास्तव दृष्टांत- हा स्वरूपनिष्ठ साध्यानंद सुचवतो. उदा. 'साखरेचा दृष्टांत' (दृ. १२४) साखर होण्यापेक्षा साखरेची गोडी अनुभवणे केव्हाही अधिक श्रेयस्कर.

द्राष्टांतिकाबद्दल विचार केला तर डॉ. कोलते म्हणतात की, "मला असे वाटते की, त्यातील द्राष्टांतिके तरी स्वामीचीच असावीत. निरूपण प्रसंगी एखादा दृष्टांत दिल्यावर त्याचा आशय द्राष्टांतिकाच्या आधारे श्रोत्यांना कळावा म्हणून तो उकलून दाखवणे आवश्यक असते. स्वामींनी दृष्टांत दिल्यावर त्याचा आशय द्राष्टांतिकाच्या रूपाने समजावून सांगत असले पाहिजेत."३ म्हणजेच द्राष्टांतिक लिहिण्यात केसीराजबास व स्वामी दोघांचाही हात असावा.

डॉ. सुरेश डोळके यांनी दृष्टांत पाठाच्या संदर्भात काही प्रश्न उपस्थित केले आहेत. १) या दृष्टांतांवर असलेली चक्रधरोवत सूत्रे केशिराजांनी निवडलेली आहेत काय? २) ही सर्व द्राष्टांतिके केशिराजांची आहेत काय? की यात चक्रधरांचा हात आहे. ३) हे सर्व दृष्टांत तरी चक्रधरांचे आहेत का? डॉ. शं.गो. तुळपुळे म्हणतात की, काही दृष्टांतांच्या बाबतीत तरी सूत्र आणि दृष्टांत यांचा मेळ बसत नाही. डॉ. डोळके यांचे म्हणणे बरोबर आहे. हे सर्व लक्षात घेता मूळ सूत्र चक्रधरांचे, द्राष्टांतिक केशिराजांचे व प्रत्यक्ष दृष्टांत दोघांचेही याप्रमाणे दृष्टांतपाठाच्या कर्तृत्वाची स्थूल विभागणी होईल. डॉ. तुळपुळे असेही म्हणतात की दृष्टांतपाठाची बांधणी जरी व्यवस्थितपणे केलेली असली तरी ती पूर्णपणे शास्त्रशुद्ध आहे असे म्हणता येत नाही. ही गो डॉ. तुळपुळे यांनी सप्रमाण दाखवून दिली आहे.

श्री चक्रधरांच्या दृष्टांतांचा उगम कुठे आहे हे शोधताना असे दिसून येते की, श्रीचक्रधरांनी काही दृष्टांत श्रीमद्भगवताच्या एकादश स्कंधातून घेतले आहेत, काही पंचतंत्रातून, काही प्रसिद्ध न्यायातून तर काही कविसंकेतातून स्फुरले आहेत. पण स्वामींनी दिलेले बरेच दृष्टांत त्यावेळी प्रचारात असलेल्या लोककथांतून घेतले असल्याचे स्पष्ट दिसते. या संदर्भात एक विलक्षण घटना घडली आहे. बाराव्या शतकातील श्री चक्रधर यांची 'रुंभणेयाच्या दृष्टांता'तील कथा आणि सापेक्षतावादावरील विसाव्या शतकातील प्रो. आइन्स्टाईन यांची एक कथा यांच्यात विलक्षण साम्य आढळते. यावर डॉ. कोलते लिहितात की, "महाराष्ट्रात १२ व्या शतकात प्रचलित असलेली ही एक लोककथा असावी. भारताच्या अन्य भागात ती असणे शक्य आहे. लोककथांचा प्रवास जगभर सतत चालू असतो. संस्कृत पंचतंत्रातील कथा जगभर पसरल्या आहेत.. यावरून या कथेचा उगम प्रथम भारतात झाला असावा आणि तिथून ती पाश्चात्य देशात पसरली असावी असे अनुमान करणे चुकीचे होणार नाही."

'दृष्टांत पाठ' या ग्रंथाचे महत्त्व लक्षात घेऊन महानुभाव साहित्यिकांनी त्यावर 'दृष्टांत हेतू', 'दृष्टांतरसाळे', 'वचनान्वित दृष्टांत', 'दृष्टांत लापणिक', 'दृष्टांतरथळ', 'दृष्टांत मालिका', 'दृष्टांत व्याख्यान' इत्यादी अनेक टीपग्रंथ लिहिले आहेत. 'दृष्टांत हेतु'काराने सर्व दृष्टांत डोळ्यांपुढे ठेवून त्यातील अंतर्गत संगती शोधण्याचा प्रयत्न केला आहे. ४

मूळ दृष्टांतात जो एकप्रकारचा साधेपणा आहे तो त्यांच्या भाष्यकारांनी विघडवून टाकून त्या द्राष्टांताचे स्वरूप विशद करताना त्यांनी आपल्या तर्ककर्कशतेचे व पांडित्याचे निष्कारण अवडंबर माजवले आहे.

दृष्टांतपाठातील सूत्र व द्राष्टांतिक या भागात तत्त्वदर्शन असून दृष्टांत भागात समाजदर्शन आहे. तत्कालीन समाज जीवनाचे हे दर्शन अर्थात मुद्दाम घडवलेले नाही, तर ते सहजपणे घडते. तसेच श्रीचक्रधरांच्या दृष्टांतातील प्रतिमासृष्टीही तिच्या

वैशिष्ट्यामुळे विलोभनीय वाटते. ती सांकेतिक नाही, तर व्यावहारिक अनुभवातील आहे. ती पाहून हे दृष्टांत देणाऱ्या चक्रधरस्वामींचे लौकिक सृष्टीचे सूक्ष्म अवलोकन व मानवी स्वभावाचे अचूक ज्ञान यांचा चांगला प्रत्यय येतो. शिवाय त्यांना मराठी मातीचा गंध आहे. श्रीचक्रधरांचे तत्त्वज्ञान विद्वानांना रुचेल अशा रीतीने मराठीत मांडणे व अध्यात्मासारखे शास्त्र पेलण्यास सूत्रपाठ आणि दृष्टांतपाठ या दोन्ही ग्रंथांनी तत्त्वज्ञान पेलणारी शब्दसंपत्ती मराठी भाषेत रूढ केली, ही समर्थ अशी शब्दसंपत्ती मराठी भाषेत रूढ करणे हे केशिराजबासांचे महनीय कार्य होय. “या दृष्टीने ते प्राचीन मराठी गद्याचे आद्य आचार्य शोभतात.”

एकूणया ग्रंथांची मराठी साहित्याला लाभलेली मूल्यवान देण होय.

मराठी भाषा

महानुभाव पंथाचे संस्थापक श्री चक्रधरस्वामी स्वतः गुजराती होते पण त्यांनी आपले कार्यक्षेत्र महाराष्ट्र केल्यामुळे त्यांना स्वाभाविक मराठी भाषेचा आधार घ्यावा लागला. केशिराजबासांनी सूत्रपाठात संग्रहित केलेली त्यांची सूत्रे मराठी भाषेत तर आहेतच पण ती खास डौलदार वळणावी आहेत. श्रीचक्रधर मराठी भाषा अनावर म्हणजे अस्खलितपणे बोलत असत. “ते मऱ्हाटी तरी अनावरू बोलत असती.” (लीळाचरित्र उत्तरार्ध ११३)

‘सूत्रपाठ’ हा महानुभावांचा मुख्य धर्मग्रंथ आहे. तोच मराठीत आहे. त्यामुळे साहजिकच मराठी ही या पंथाची धर्मभाषा होऊन बसली. एका विशिष्ट धोरणाने चक्रधरांनी मराठीचा पुरस्कार केला आहे. ते एक नवधर्मसंस्थापक होते. त्यांना आपल्या नवधर्माचा व तत्त्वज्ञानाचा प्रचार केवळ पंडितवर्गातच नव्हे तर सर्वसामान्य लोकांतही करायचा होता. स्वाभाविकच धर्मप्रसाराच्या या कार्यासाठी महाराष्ट्रातील लोकभाषेचा म्हणजे मराठीचा स्वीकार करणे आवश्यकच होते. हे त्यांनी मोठ्या जिद्दाल्याने व आनंदाने केले. हीच मराठीनिष्ठा पुढे त्यांच्या शिष्यांनीही चालवली.

एकदा केशिराजबासांनी श्रीचक्रधरांच्या सिद्धांतसूत्रातील ‘उद्धरण’ प्रकरणाचा संस्कृत अनुवाद करण्याची आपली इच्छा नागदेवांपुढे व्यक्त केली. तेव्हा नागदेवाचार्यांनी ‘या गोष्टीला आपली अनुमती नाही’ असे सांगितले. याचे कारण देतांना ते म्हणाले, “नको गा केशव देया : एणे माझिया म्हातारीया नागवतील’५ येथे ‘म्हातारीया’ म्हणजे संस्कृत न जाणणारा साधाभोळा अशिक्षित बहुजनसमाज. त्याचप्रमाणे एकदा केशिराजांनी त्यांना संस्कृत भाषेतून प्रश्न केल्यावर त्याचे उत्तर न देता ते त्यांना म्हणाले, “तुमचा अस्मात कस्मात मी नेणे गा: मज श्री चक्रधरे निरुपिली मऱ्हाटी: तियाचि पुसा:” आचार्यांनीच हा दंडक घालून दिल्यामुळे पुढील ग्रंथकारांनी मराठीची चांगली बूज राखली, नुसती बूजच राखली नाही तर मराठीवर निःस्सीम प्रेम केले. खाली महानुभावित्यांनी मराठीबद्दल काढलेले उद्गार व कंसात त्यांच्या ग्रंथाची नावे दिली आहेत.

महाकवी नरेंद्र - (रुविमणीस्वयंवर) ते मऱ्हाटे बोल रसिक : वरि दावीन देशियेचे बिक:

म्हणेन सत्याख्यान श्लोक : मिसे बोलियेचेनि:....

हे पुण्यपावन मराठी : आईकता आदरे कर्णपुटी।

पं. केशिराजव्यास- (मूर्तिप्रकाश) तऱ्ही प्राकृती सबरी रसाळी : दावीन परशाऱ्चावी नऱ्हाळी।

भास्करभट्ट बोरीकर-(शिशुपालवध) साहित्याचिया खेडकुळिय : सुदेशा बोलाचिया चिपोळिया।

नारायणबास - (रिद्धपूरवर्णन)

जे आर्तवखनंदिन : तापोपसमन कादंबिनी :

ते नमस्कारू अमृत संजीवन : श्री देववाणी

म्हणजे नारायणबासांनी मराठीला देववाणी म्हटले आहे.

संतोषमुनी कृष्णदास-(रुविमणी स्वयंवर) ऐसी ती सर्व भाषांची जननी : उत्तम पवित्र मराठी वानी।

याप्रमाणेच कवी नागराज व्यास, कवी गोपाळ, कवी दामोदर इत्यादी अनेक कवींनी मराठीची महानता गायिली आहे.” मराठीचा अस्मितापूर्वक सन्मान करीत बाराव्या शतकापासून आजपर्यंत महानुभाव पंथियांनी मराठी भाषेचे भांडार समृद्ध केले आहे.”

संदर्भ टिपा

१. वा.ना. देशपांडे - स्मृतिस्थळ , व्हीनस प्रकाशन पुणे, सातवी आवृत्ती पृ. ३४

२. डॉ. शं.गो. तुळपुळे - महानुभाव पंथ आणि त्याचे वाडमय , व्हीनस प्रकाशन पुणे, दुसरी आवृत्ती २००४ पृ. १७४

३. डॉ. वि.भि. कोलते (संपा. - श्रीचक्रधर दर्शन, महाराष्ट्र शासन, मुंबई १९८२ पृ. २३८

४. डॉ. यु.म. पठाण - महानुभाव साहित्य : शोध आणि समीक्षा, दिलीपराज प्रकाशन पुणे. २०१४ पृ. ८३

५. वा.ना. देशपांडे (संपादक) - स्मृतिस्थळ ; महानुभाव आश्रम सातारा २०१२ (पृ.क्र. २२)